

BALOGH ISTVÁN

Európai csatlakozásunk: a „posztklasszikus modernizáció” példája

A politikai rendszerváltást követő gazdasági, társadalmi átalakulás kibontakozásával megkezdődött Kelet-Közép-Európa térségének európai integrációja. A folyamat első eredményeit az Európai Unió számára összefoglaló országjelentés, majd az *Agenda 2000* elismerő visszaigazolása, a NATO-népszavazás, ennek fogadtatása immár nyilvánvalóvá teszi, hogy – legalábbis Magyarország, Csehország és Lengyelország számára – ma már nem az európai csatlakozás a kérdés, hanem a csatlakozás mikéntje és időpontja. A kérdések eme hangsúlyváltozása azonban nem csupán a jelentkező országok többévszázados – évezredes – törekvésének, nemzeti programjának beteljesedését, nem csupán e nemzetek közös politikai akaratának és céljának megvalósítását jelenti, hanem egyúttal az előttük álló problémahorizont kiszélesedését is maga után vonja. Ha nem akarunk az Európai Unió keretei között az elkövetkező évtizedekben nagy valószínűséggel kialakuló külső kör, az Unión belül létrejövő periférián tartósan elhelyezkedő országcsoport egyik tagja lenni, akkor jó néhány, eddig nem aktuális – vagy nem aktualizált – hosszú távra szóló kérdést kell önmagunk számára megfogalmaznunk és megválaszolni. Természetesnek kell persze tartanunk, hogy ez idő szerint az európai integráció gyakorlati kérdéseivel foglalkozó testületek, intézmények, döntéshozók és pártok figyelme nagyjából a csatlakozási tárgyalások befejezéséig terjed. Ebből a közeli perspektívából nézve viszont úgy tűnhet, hogy a hosszabb távra vonatkozó megfontolásokból aligha lehet releváns mai következtetésekre jutni, és hogy a hosszú távú – vagy legalábbis a csatlakozási folyamat lezárásán túli – problémák feszegetésére elegendő idő áll még rendelkezésre. Különösen kézenfekvőnek tűnik ez a gondolkodásmód, ha úgy véljük: az „országstratégia” nem egyéb, mint maga a csatlakozási folyamat sikeres lebonyolítása és az európai normákhoz igazodás.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy az európai integráció folyamata nem – számunkra sem – fejeződik be, hanem bizonyos szem-

pontból éppenséggel elkezdődik a NATO-hoz és az Európai Unióhoz csatlakozással, amely tehát a folyamatnak csupán egyik – igaz, nagyon fontos – állomása. Innen nézve, vagyis a távolabbi horizontú integrációs szempontból közelítve, mai körülményeinknek, a társadalmi folyamatoknak és teljesítményeknek sokszor egészen más elemei és összefüggései jutnak meghatározó szerephez, mint a csatlakozás feltételeinek megteremtése során. Röviden: az Európához – és általában véve, a 21. századi modern okcidentshez – csatlakozásunk nézőpontjából bizonyos értelemben más kép bontakozik ki a *mai* magyar társadalomról is, mint a csatlakozás közvetlen kihívásai szempontjából. Egyebek mellett ezért sem célszerű e távolabbi, az integrációval összefüggő kérdéseket mellőzni, vagy mellékesnek tekinteni, ha az Európai Unióhoz csatlakozás kihívásaira akarunk válaszolni.

Az alábbiakban megkíséreltem négy kérdéskör kapcsán röviden érinteni az európai integráció hosszabb távú folyamatának néhány olyan összefüggését, amely – megítélésem szerint – már a csatlakozási tárgyalásokon is szerephez juthat, illetve szerephez kellene jutnia, az ezt követő időszakban pedig elsődleges fontosságúvá válik. Mindenekelőtt megkíséreltem felvázolni a társadalom „integrációs struktúráját”, illetve legalábbis érinteni az e struktúra modelljének kidolgozásához vezető szempontokat (1). Ezt követően kísérletet teszek annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a társadalomelméleti diszkusziók alapján milyen tényezők gyakorolnak tartós befolyást az Európai Unióban meghatározó szerepet játszó országok – mindenekelőtt Németország – változásaiban, vagyis a „posztklasszikus modernség” elnevezéssel jelölhető berendezkedés kialakulásában (2). Ezután megvizsgálom, vajon az Európai Bizottság által Magyarországról készített értékelésében, az *Agenda 2000*-ben kifejeződnek-e valamilyen formában a társadalomelméleti diszkusziókból kihámozható tendenciák és társadalomkép (3). Végül mind ezek alapján megkíséreltem felvázolni az Európai Unió struktúrája módosulásának, alakulásának dinamikáját a három kelet-közép-európai ország csatlakozása után, és az ezen belül kínálkozó alternatívák közötti választás számunkra adódó esélyeit (4).

1.

A NATO-csatlakozás megvalósulának és az Európai Unióhoz csatlakozás lehetőségének közelében feléledtek és újra politikai-ideológiai szerephez jutottak európaiságunk mibenlétének, jellegének – egyáltalán meglétének – történelmi tanulságokkal és eszmetörténeti tradíciókkal megterhelt kérdései. A feléledő viták jellemzéséhez ezúttal elég utalnunk két szélső (nem szükségképpen szélsőséges) álláspontra. Egyfelől arra, miszerint mindig is Európában – sőt Európa közepén – voltunk (vagyunk), és e földrajzi helyzet geopolitikai átfordításának programja szerint megalapozottan formálhatunk jogot arra, hogy Európa (az Európai Unió) csatlakozásunk feltételként ne szabjon követelményeket

számunkra, hanem tekintse kötelességének azonnali és feltételek nélküli taggá fogadásunkat. E felfogás arra a politikai szándékra fut ki, hogy el kell (s az a feltételezés, hogy egyáltalán el lehet) kerülni az európai csatlakozás és integráció társadalmi „kötségeit”, hogy nyitva áll az az alternatíva, miszerint lehetséges Európa szerves részévé válni a modernizáció nélkül, vagy legalábbis az európaiatól eltérő, attól lényegesen különböző típusú modernizációs minta követésével. Kétségtelen, hogy e felfogás mélyen gyökerezik a magyar eszmetörténeti tradícióban, s ezért aligha lehet csupán politikai viták keretében megadni a mai helyzetnek megfelelő választ. Az eszmetörténeti háttér kritikai elemzése nélkül is, a csatlakozási tárgyalások eddigi előkészítő szakaszából kitűnik ennek az érvelésnek, illetve a belőle levont következtetésnek jelenkori megalapozatlansága.

Másfelől megfogalmazódik az a nézet, miszerint nagyon is távol vagyunk Európától – legalábbis legfejlettebb, mintaadó országaitól –, ezért a csatlakozás politikai aktusa előre nem látható katasztrofális következményeket von majd maga után az élet számtalan területén, amelyeknek az ismeretében nem igyekeznénk oly gyorsan eredményre jutni a csatlakozási tárgyalásokon.

Nem mondhatjuk, hogy ezeknek az érveléseknek nincs jogos hivatkozási alapjuk. És jogosulatlan lenne e nézeteket valamiféle középút által hiteltelenné tehető szélsőséges álláspontok kifejezésének tekinteni. Arról van inkább szó, hogy a történelmi tradíció és a jelen társadalomszerkezet különböző tendenciáira, elemeire támaszkodó, bizonyos szempontból tekintve egyaránt jogos megfontolásokat fedezhetünk fel e nézetekben. Egyúttal persze éppen az európai integrációs esélyeink szempontjából egy nem kellően tagolt, elmosódott vagy egytényezőző társadalomkép körvonalait fedezhetjük fel mindkét álláspontban. Ugyanis történetileg és aktuálisan sem csupán azt – a rendszerváltozás nyomán érthetően szembeötlő – folyamatot követhetjük nyomon, amely sematikusan három szakaszra tagolható. Nevezetesen elsőként az Európához tartozás – a közeledés és leszakadás időszakait magában foglaló – korszakát 1948-ig, majd az ezt követő második korszakban e kapcsolódás felszámolására törekvés és Keletre orientálódás, a Szovjetunióhoz kapcsolódás időszakát nagyjából 1948 és 1990 között, végül az Európához kapcsolódásnak a rendszerváltozással ismét megnyíló és elérhető közelségbe került korszakát. Ha viszont nem az iménti történeti szakaszolást követjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar társadalom Európa nyugati felének országaihoz képest, az európai okcidenz berendezkedéséhez viszonyítva – több-kevesebb állandósággal – élesen tagolt szerkezetet mutat. E szerkezetben – legdurvább leírásban – legalább három, viszonylag állandó és egymáshoz ellentmondásosan kapcsolódó réteget különböztethetünk meg:

a) Azokat a szférákat, amelyek teljességgel európai jellegűeknek tekinthetők, mégpedig nem csupán abban a értelemben, hogy szervesen kapcsolódnak nyugati megfelelőikhez, hanem abban a tekintetben is, hogy maguk is hozzájárulnak az európai okcidenz teljesítményeihez. Itt nem csak – és talán nem is elsősorban önmagában – a magyar tudósok, alkotók egyes kiemelkedő teljesítményére kell utalnunk, hanem a ma-

gyar tudomány és kultúra, a közgondolkodás európai orientációjára és szerves európai beágyazottságára, továbbá az intézményes, személyes és szellemi kapcsolatok hálózatára és együttműködésére. Ha tehát az európai ekvivalenciáról van szó, rendszerint és nagyjából a kultúra területeire történik – mind napjainkban, mind pedig az eszmetörténeti tradícióban – hivatkozás.

b) Ettől – az európai okcidentsben szervesülő – szférától élesen eltérő jellegűek a modern társadalmak által kialakított mennyiségi mutatókkal mérhető teljesítmények közötti különbségek. Ez az a szféra, amelynek alapján Magyarországot – és térségünk más országait – elmaradottnak szokás tekinteni és amely teljesítményének növelésére, „felzárkóztatására” szolgálnak rendszerint a szokásos kelet-, és kelet-közép-európai iparosítási, valamint modernizációs programok is¹. Kézenfekvő, hogy térségünknek az európai okcidenstől való távolságát ezeken a területeken a legkönyebb felmérni és illusztrálni.

c) Mindezeket kívül igen jelentős azoknak a szféráknak a köre, amelyekben az európai okcidentshez hasonló vagy látszatra akár azonos folyamatok, formák, intézmények alakultak ki, azonban nálunk egészen más tartalmat hordoznak, mint Európa nyugati felén. Másképpen kifejezve: az Európa mindkét felén hasonló intézmények eltérő funkciókhoz kapcsolásáról és az azonos funkciók eltérő intézmények általi teljesítéséről van szó, mely az intézmények működésével szembeni általános elégedetlenségben fejeződik ki a legközvetlenebb tapasztalat szintjén (vö. Balogh 1991).

Ez a tagolás persze nem csupán igen durva és elnagyolt, hanem elfedi a politikai változások hatására bekövetkezett arányeltolódásokat és a dinamika irányának váltakozásait is. Mégis, már ebben a formában is fontos következtetések vonhatók le belőle az Európai Unióhoz csatlakozásunk esélyeire és feladataira nézve. Így a kultúra szerepére, az intézményi struktúra átalakításának (viszonylagos) jelentőségére e folyamatban, a gazdasági teljesítmény növelésének fontosságára. Ha kiragadott példaként az oktatási rendszert vesszük szemügyre, a következő kérdés fogalmazható meg: amennyiben a magyar oktatási rendszer sajátossága az Európához kapcsolódást tekintve abban áll, hogy az egyébkénti (pl. gazdasági) teljesítmények alacsony szintje ellenére a nyugat-európai színvonalhoz közel álló vagy azzal egyenértékű ismeretszintet képes folyamatosan adni, akkor vajon növeli vagy éppenséggel csökkenti az iskolarendszer teljesítményét, ha külső – akár nyugat-európai, akár észak-amerikai – minta szerint és elvek alapján alakítjuk át? Vagy általánosabban: nem lenne-e célszerű és érdekünkben álló, ha világosabban körülhatárolnánk az intézményeknek azt a körét, ahol az átalakítás, az „európai méretre szabás” elkerülhetetlen, mert valóban az Európához közeledést jelenti és szolgálja. És ettől megkülönböztetnénk az intézményeknek azt a körét, ahol ugyanez a művelet szükségtelen vagy éppenséggel nem kívánatos, mert az Európai Unióhoz képest már eddig elért teljesítmény lényeges csökkenésével jár.

Ha az iménti, csupán a főbb elemeket kiemelő struktúravázlat alapján is fontos kérdések merülnek fel már, akkor érdemes egy további lépést

megtennünk. Ugyanis az iméntinél részletesebb struktúráképet kaphatunk az eredeti tagolásnak az *a, b, c*-vel jelölt szférákon belüli újraalkalmazásával. Az ennek eredményeként felrajzolható tagoltabb képből kitűnik például, hogy a korábban nagyjából európai jellegűnek tekinthető első szférában (*a*) jelentős eltérések állnak fenn – többek között – az intézményes oktatás-képzés, a közgondolkodás és a mentalitás, a csoportok és az egyének értékrendszerei, a normákhoz igazodás „európaisága” tekintetében². Az Európához kapcsolódás másodiknak említett sávjában (*b*) hasonlóképpen nem csupán az elmaradottság mérőszámait találhatjuk, különösen ha tendenciákat követünk és a változások dinamikájára figyelünk. E részletesebb tagolás kimunkálásának értelme és haszna mindenekelőtt abban állhatna, hogy pontosabb képet alkothoznánk magunknak Európába integráltságunk mikéntjéről és változásáról, továbbá, hogy átláthatóvá válna: az integráció előrehaladása az egyik területen, sávban vagy formában igen gyakran – és nem is elkerülhetetlenül – egy másik területen, sávban vagy tartalmát tekintve éppenséggel a távolodással halad együtt.

Az iméntiek szerint (természetesen további elemzésekre építve) összeállítható táblázat gyakorlati haszna – akár rövidebb távon, akár hosszabb időszakot tekintve – persze akkor lenne kiaknázható, ha ezzel egyidejűleg elkészülhetne Magyarország kapcsolatai szempontjából néhány más ország hasonló elemzése is. Egy ilyen vizsgálat eredményeire támaszkodva meglehetősen biztonsággal mérhetnénk fel országunk *mai* lehetőségeit és *jelenlegi* komparatív előnyeit (valamint az akadályozó tényezőket) az európai csatlakozás és integráció folyamatában. E táblázat összeállítása – az országjelentések és az Európai Bizottság értékelő jelentése alapján – immár korántsem tűnik oly mértékben megvalósíthatatlan vállalkozásnak, mint korábban.

Az igazi nehézség azonban abból a körülményből fakad, hogy már a csatlakozási tárgyalások lezárulásáig is jelentős változások várhatók az Európai Unió országaiban – különösen a velünk legszorosabb kapcsolatban álló régióban – s így az állapotainkat összegező táblázatunkat egy változó struktúrájú térség országainak jövőbeli modelljével kell(ene) összevetni. E változó modell dinamikájáról a modernséggel összefüggően folyó, a modernség válságáról és kiútkereséséről szóló újabban felerősödő társadalomelméleti diskussziók – és eredményeik – adnak felvilágosítást. Az Európa legmodernebb régiójának hosszú távú változásairól szóló viták és elméletkísérletek egyre világosabban jelzik: az európai okcidenz sok tekintetben alapvetőnek tekinthető strukturális átrendeződése, fordulatszerű átalakulása éppen egyidőben zajlik le, illetve gyorsul fel a kelet-közép-európai térség (így Magyarország) csatlakozási folyamatával. S ez az átalakulás minden bizonnyal végig kíséri majd a csatlakozó országok európai integrációjának egész időszakát. Számunkra ezért korántsem valamiféle felesleges időtöltés, hanem éppenséggel elemi feltétel az említett elméleti vizsgálódásoknak a figyelemmel kísérése, további elemzése és a megfelelő következtetések levonása. A következőkben tehát ezekről kell, ha röviden is, szólnunk³.

2.

Ha csupán felületes áttekintés alapján tallózunk a modernség ellentmondásairól, feszültségeiről és következményeiről szóló újabb társadalomelméleti munkák között, és – mint a következő évezred Európájába integrálódni szándékozók – praktikus következtetésekre akarunk ennek alapján jutni, akkor az első pillanatban zavarba ejtő sokaságát találjuk az egymáshoz alig kapcsolódó, egymástól gyökeresen eltérő álláspontoknak. Egyrészt az az általános benyomásunk támadhat, hogy a kezdeti vitákat követően mindinkább elfogadottá vált, s mára evidensnek számít az a kiindulópont, miszerint az európai okcidenz századunk végére történetének fordulópontjához érkezett⁴. Eszerint a 21. századi Európában az egyes országok kapcsolatai, az egyes országok társadalmi szerkezete, a változások dinamikáját meghatározó tényezők alapvetően mások lesznek, mint korábban. Továbbá: az átalakulás előrejelzése nem a távoli jövőkép része, nem valamiféle eszme, hanem a jelenlegi folyamatokból kiolvasható *erősödő tendenciák együttese*. Másrészt viszont azt látjuk, hogy eme erősödő tendenciák egybefonódását illetően számos olvasat és alternatíva lehetséges, és ennek megfelelően a 21. század társadalmi állapotának zavarbaejtően sokféle, egymással csak igen laza kapcsolatban álló definíciójára bukkanhatunk – a „posztmodern társadalom” meghatározásának kísérleteitől a „szolgáltató társadalom” koncepcióján át a „kommunikációs társadalom” és az „élménytársadalom” megjelölésig⁵. E koncepciók többségét az kapcsolja az „új fejlődési szakasz” szokásos és divatos „felfedezéseihez”, hogy a gazdasági és a társadalmi reprodukció eddig domináns, húzó ágazatként működő szektorának egy másik, dinamikus teret nyerő szektorral való felcserélődését prognosztizálják hosszabb időtávra. Az igényesebb elemzések azonban emellett kísérletet tesznek annak a kérdésnek a megválaszolására is, hogy milyen dinamizáló mechanizmusok állnak a szektorok váltakozásának hátterében. Fontos körülmény, hogy e mélyebbre hatoló vizsgálódások úgyszintén – egyúttal alapvetőbb – változást jeleznek a századforduló modern európai régiójában. Leegyszerűsítő összefoglalásban az utóbb említett elemzésekből kirajzolódó változások legfontosabb jellegzetességét a következőképpen sematizálhatjuk: a modernség korábbi (klasszikusnak nevezhető) időszakaiban – a modern ipari kapitalizmus kialakulásától egészen a nyolcvanas évek közepéig – a növekedés és a fejlődés dinamikáját a különböző tevékenységi területek, szférák intézményes differenciálódása határozta meg – Niklas Luhmann (1980; 1992) pontosabb kategóriáiban fogalmazva: a stratifikációs differenciálódást a funkcionális differenciálódás váltotta fel. Ehhez kapcsolódott a funkcionálisan elkülönülő tevékenységek és szférák újrakombinációjaként felfogott innováció. Ezekkel szemben azonban újabban a korábbiakkal ellentétes dinamizáló tényezők (is) kialakulnak és szerephez jutnak. Ezeknek az új és más jellegű dinamizáló tényezőknek az egyik csoportját összefoglalóan reflexiós mechanizmusoknak nevezhetjük. E reflexiós mechanizmusok kialakulását részben az emberi tevékenység – főként a termelés és a természettudományos kutatások – hosszabb távon érvényesülő kö-

vetkezményeinek, „rizikó-faktorainak” egyre behatóbb ismerete, részben pedig az ilyen ismeretek alkalmazásának intézményesítése teremti meg. Ennek eredménye talán leginkább a kutatási tevékenység, a gazdasági és társadalmi folyamatok fokozatos kontroll alá helyezésében, helyezhetőségében nyilvánul meg, habár korántsem csupán erre korlátozódik. Végül harmadik dinamizáló tényezőt alkotnak a társadalom elkülönült alrendszereit egymásba visszaintegráló mechanizmusok, amelyek nem függesztik fel sem a differenciálódási folyamatot, sem az alrendszerek közötti közvetítéseket, hanem újbóli egybekapcsolásuk révén strukturáló mechanizmusokként működnek (vö. Münch 1995). Ennek leglátványosabb eleme a civil szféra erősödő politizálódása, és ezzel együtt a professzionális politikai szereplők és intézmények, valamint az állampolgárok aktív politizálása közötti határvonalak „átjárhatósága”, elmosódása. Következésképpen a modern okcicens történetének új korszakáról itt nem valamely új szféra domináns szerepének kialakulása értelmében, és nem is a differenciáló mechanizmusok működésének a felfüggesztése, egyéb más mechanizmusok általi helyettesítése, fékezése vagy meggyorsítása értelmében beszélhetünk, hanem új típusú dinamizmus kialakulása alapján. Ezt az új típusú dinamizmust három dinamizáló mechanizmus együttes működése és kapcsolatai jellemzik. Egyre többen gondolják úgy, hogy a korábbi „klasszikus” modernség „egydimenziós” jellegű szerveződésével és működésével szemben megalapozottnak tűnik az Európai Unióba tartozó országokat – legalábbis a legfejlettebb csoportjukat – a „posztklasszikus modernség” modelljével jellemezni.

Az Európai Unióhoz csatlakozni, majd az európai integráció részévé válni szándékozó országok – így Magyarország – számára nem csupán absztrakt és elméleti kérdésfeltevésnek tekinthető, hanem mindinkább gyakorlati problémává válik, hogy, jóllehet a megelőző történelmi tapasztalataikból meríthető modernizációs modell és az eszmétörténeti tradícióikból kibontható elméleti háttér a „klasszikus” modernizáció szerint épül fel, európai integrációjuk csak akkor lehet sikeres, ha az említett posztklasszikus modernség modelljét veszik alapul – vagy legalábbis ezt is figyelembe veszik – az integrációs stratégiájuk kialakítása során. E dilemma látszólag – és a közvetlen feladatok megfogalmazásakor – feloldottnak tűnik azáltal, hogy az Európai Unió megfogalmazza a csatlakozás feltételeit. Az imént vázoltak azonban arra intenek, hogy hosszabb távon mégsem célszerű berendezkedni a kapott feladatokat jól – vagy kevésbé jól – teljesítő tanuló szerepébe. Gyakorlatiasabb és hosszabb távon szinte elkerülhetetlen a térség „posztklasszikus modernizációs” stratégiájának kialakítása. A kelet-közép-európai térség „posztklasszikus modernizációját” úgy foghatjuk fel, mint az elmaradt modernizáció késleltetett kibontakozásának az összekapcsolását az Európai Unió országaiiban jelenleg formálódó – és majd csak a 21. században kristályosodó – tendenciákkal és az ennek megfelelő intézményes változásokkal.

Úgy tűnik, hogy a rendszerváltást követően az átalakulás eddigi menetében a térség országai előtt az iménti – még távolinak tűnő – dilemma helyett inkább egy közelebbi probléma mutatkozik fontosnak és aktuális-

nak. Nevezetesen a korábbi szocialista örökség lebontása és a „klasszikus” modernizáció elindítása, illetve az ebből eredő feszültségek politikai-intézményes keretek közé szorítása. Valójában erről szól a gyakorlati politika éppen úgy, mint a „tranzitológiai irodalom”, hasonlóan az újabb keletű, immár közvetlenül a modernizáció lehetőségeit, alternatíváit kutató elemzések csaknem mindegyikéhez. Az első áttekintő jellegű mérlegkésztés – az Európai Unió számára összeállított országjelentések – is megerősítik, hogy ezek nélkül az előkészítőnek tekinthető munkák nélkül esély sincs távolabbi perspektívák felvázolására és lehetőségek feltárássára. Ennek alapján is elmondhatjuk, hogy megelégedéssel tölthet el bennünket: a csatlakozási tárgyalások megkezdésére Magyarország jól felkészült a rendszerváltozás eddigi szakaszában. Kevésbé megnyugtató viszont, hogy még körvonalozódni sem látszanak azoknak a kérdéseknek a megfogalmazásához és megválaszolásához szükséges elméleti-tudományos, politikai-stratégiai és intézményi keretek és munkálatok, amelyek a csatlakozást követően immár gyakorlati jelentőségre tesznek szert, és annak tisztázására kellene irányulniuk, hogy mi is lesz Magyarország helye az új Európában. Úgy tűnik, mintha egyrészt a csatlakozás aktuális eredményei inkább leszerelő hatást váltanának ki a távolabbi teendőket érintő területeken, másrészt a tudományos vizsgálódások sem léptek még túl – egyéb intézményi, finanszírozási akadályokról most nem beszélve – a klasszikus modernizáció elméleti keretein. Azt kell mondanunk tehát, hogy a jelenlegi teendők és eddigi sikeres megvalósításuk közepette egyáltalán nem vagyunk felkészülve a távolabbi horizontú kérdések megfogalmazására. Hogy a saját házunk előtt söpörjünk: a politikatudomány például a társadalmi változásokat az 1968-as reform óta alapvetően az egyes alrendszer és funkciók differenciálódásának, elkülönülésének paradigmája alapján (gyakorta nem is világosan megfogalmazott és reflektált normatív szemlélettel) vizsgálta és vizsgálja, beleértve a rendszer-változás folyamatát is. Ezen a szemléleti-normatív alapon a kilencvenes években mindössze annyi módosítás történt, hogy egyrészt a normatív szempont a modernizáció kritériumaként még erőteljesebbé vált, másrészt a differenciálódás elvének két csoportját különítjük el: a jó és a rossz, a helyeselt és a kárhóztatott differenciálódást. Így képezi azután a tudományos elemzés alapját az a felfogás, miszerint például örvendeznünk kell ugyan a tőketulajdonosok osztálya kialakulása láttán, ugyanakkor pedig lehetséges – sőt illő – „haragudnunk” a „nagyon” gazdagokra; továbbá, hogy egyrészt a pártok, a politikai intézmények kialakulását, a szakapparátusok függetlenségét a demokratikus politikai berendezkedés feltételének tekintjük, másrészt rosszallóan konstatáljuk a „társadalomtól” elkülönülő elit kialakulására utaló tendenciákat. Ha tehát hiányolhatjuk egyrészt a társadalomelméleti munkáldokból – és általában a tudományos elemzések elméleti-módszertani megalapozásából – a klasszikus modernizáció paradigmájának kritikai újrvizsgálatát és a „posztklasszikus modernizáció” elméleti tisztázását célzó elemzéseket és programokat, akkor másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a „kihívás-megfelelés” politikai koncepciója még politikai értelemben véve is túlzottan korlátozott keretek között mo-

zog, és hogy végül e kétfajta (ön)korlátozottság számos ponton (pl. pályázatok, finanszírozás, tudománypolitikai koncepciók közvetítésével) összekapcsolódik és kölcsönösen erősíti egymást.

Úgy tűnhet, olyan túlzott igények megfogalmazásáról van ezúttal szó, amelyek még az Európai Unió által megfogalmazott csatlakozási követelményeket is meghaladják. Meg kell azonban gondolnunk, hogy a csatlakozást követően új körülmények és érdekviszonyok közé kerülünk. Mert, ha alapos indokkal érvelhetünk is amellett, hogy európai csatlakozásunk nem csupán országunknak és térségünknek a javát szolgálja, hanem közös, összeurópai érdek és kölcsönös előnyökkel jár a csatlakozók és a befogadók számára egyaránt, tudnunk kell: a csatlakozást követően egyedül rajtunk áll, hogy milyen mértékben és hogyan tudjuk javunkra fordítani a valamennyi tag számára egyenlő feltételek és esélyek európai rendszerét.

Ezt megelőzően azonban célszerűnek tűnik megvizsgálni: a hiányolt hosszú távú, immár az Európai Unión belüli helyzetünkre és esélyeinkre kiterjedő koncepció igénye nem indokolatlan-e, s mennyiben jelenti az Európai Unió által támasztott követelmények „tüllicítálását”. Ennek megválaszolásához kissé közelebbről kell szemügyre venni az Európai Bizottságnak az országjelentés alapján készített összefoglaló értékelését.

3.

Úgy vélem, az Európai Bizottságnak az *Agenda 2000* cím alatt közzétett összesítő véleménye a Magyarország csatlakozási kérelmét tartalmazó és megalapozni hivatott országjelentésről több oknál fogva is alkalmas az eddig megfogalmazottak kontrolljára. Csupán két okot említve: egyrészt az *Agenda 2000* mint a csatlakozási tárgyalásokat előkészítő – és ennyiben pontosan definiált gyakorlati célok elérésének lehetőségét tagláló – dokumentum nem jövőbeli elméleti-koncepcionális kérdéseket feszeget. Ennélfogva különös figyelmet érdemel minden olyan kitétel, igény, követelmény, amely e közvetlen gyakorlati célon túlra tekintő megfontolásokat – nyilvánvalóan mai aktualitási igénnyel – tartalmaz. Másrészt a dokumentum szerkezete, az adatok és témák csoportosítása eléggé pontosan rekonstruálható módon vall a kérdezők és az értékelők értékrendjéről, felfogásáról. Lássuk tehát most röviden ez utóbbiakat.

Az *Agenda 2000* tagolásában három fő fejezet szerepel, mégpedig: *A* Bevezetés (a kérelemről, a követelmények legáltalánosabb ismertetéséről, Magyarország és az EU jelenlegi kapcsolatairól); *B* A taggá válás feltételei, ezen belül a politikai, gazdasági, közigazgatási feltételekről és a tagsággal járó követelmények vállalásáról; *C* Összegezés és következtetések. A tárgyalt témakörök közül legcélszerűbb ezúttal az elsőt és a második kérdéskört, a taggá válás feltételeit tárgyaló fejezetet közelebből szemügyre venni.

Figyelemre méltó, hogy a tagság követelményeinek rövid és összefoglaló felsorolása a Bevezetőben nem tartalmaz közvetlen utalást a gazdasági teljesítmény valamely előírt szintjére, hanem politikai és intéz-

ményi feltételeket és „kéességeket” említ. Eszerint a tagság követelményei sorrendben:

„– a tagjelölt ország stabilan működteti a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és a kisebbségek védelmét biztosító intézményrendszert,

– működőképes piacgazdaság megléte és képesség az Unión belüli versenykihívásoknak való megfelelésre,

– a tagsággal járó kötelezettségek vállalásának képessége, így a politikai, gazdasági és pénzügyi unió célkitűzéseivel való azonosulás” (*Agenda 2000*, 1997:1)

Már önmagában az a körülmény is figyelemre méltó, hogy a taggá válás feltételeiről szólva első helyen áll a politikai berendezkedés és intézményi rendszer, ezen belül is kiemelten szerepel a demokrácia és a jogállamiság, valamint az emberi jogok és a kisebbségek védelme. A Szlovákia felvételi kérelmével kapcsolatos döntés megerősíteni látszik azt, hogy a sorrend – és azon belül a fejezetek sorrendje – tartalmi szempontokat jelöl. E szempontok közül – magától értetődően – nem maradhat ki a gazdaság értékelése (a gazdaság szerkezetét és a gazdasági tendenciákat jellemző főbb statisztikai adatok ismertetése). „A gazdaság a tagság fényében” című fejezet viszont főképpen a működő piacgazdaság helyzetére, a versenyhelyzetre való felkészülés mikéntjére, a fejlődés perspektíváira és prioritásaira koncentrál, összegezően azt állapítva meg, hogy „Magyarország működő piacgazdaságnak tekinthető, ...középtávon képes lehet az Unión belüli versenyhelyzettel és a piaci hatásokkal való megbirkózásra, feltéve, hogy a gyors gazdasági növekedés makrofeltételei megmaradnak” (*Agenda 2000* 1997: 19–24).

Utalnunk kell továbbá a közigazgatási intézményrendszert érintő fejezetre, a B fejezet 4. pontjára (Az *acquis* alkalmazásának közigazgatási feltételei), amely az EK-jog egységes alkalmazását, illetve az alkalmazás lehetőségét vizsgálja. Ezen a ponton belül, vagyis a jogrendszer és a közigazgatás intézményi működését illetően – szemben a gazdasági teljesítmények és a demokratikus alapelvek érvényesülésének normatív és tendenciákat jelző megközelítésével –, a jelentés az EU intézményeivel való *ekvivalencia* követelményét fogalmazza meg a csatlakozás feltételeként.

Már ebből a körülményből is következtetések vonhatók le a kelet-közép-európai térség korábbi (klasszikus) és jelenlegi – az Európai Unióhoz csatlakozás és integráció keretében lezajló – (posztklasszikus) modernizációja közötti különbségekre. Amíg ugyanis a modernizáció korábbi korszakaiban a gazdasági, politikai és közigazgatási intézményrendszert tekintve igen tág határok közötti változatosságot tapasztalhatunk, és a hangsúly cröteljesen a gazdaság számszerűsíthető teljesítményére esett, addig most éppen ellentétes tendencia érvényesülését figyelhetjük meg.⁷ Azt mondhatjuk, hogy a posztklasszikus modernizáció esélye főként azoktól a nemzetközi – regionális vagy globális – intézményekhez kapcsolódás lehetőségétől és képességétől függ, amelyek a gazdaság dinamikájának irányát, a piaci feltételek alakulását szabályozzák. A továbbiakban ezért a „Képesség a tagsággal járó követelmények vállalására” címet viselő, valamennyi között a legterjedelmesebb 3. pontot ér-

demes ebből a szempontból tanulmányozni. A dokumentum – összehasonlítva az Európai Unióhoz kapcsolódás eddigi eseményeit, eredményeit, majd felsorolva a legközelebbi és legsürgetőbb tennivalókat a további közeledés érdekében – részletesen kitér az áruk szabad mozgásának (27–29. oldal), a tőke szabad mozgásának (29–30. oldal), a szolgáltatások szabad áramlásának (30–32. oldal), a személyek szabad mozgásának (33. oldal), majd a verseny (34–36. oldal) feltételcinek a kérdéseire, s ezt követően nyolc további alfejezetben kerül sor az egyes nagyobb területek áttekintésére, az innovációtól a gazdasági és szociális kohézió, valamint az ágazati politikák elemzésén át egészen a pénzügyi rendszer vizsgálatáig. Az egyes fejezeteket és alfejezeteket követő összefoglalók egyrészt „a jelen és a jövő értékelése”, másrészt a „következtetés” címszavak alatt igen elismerően szólnak az eddigi és a tervezett változásokról, és jellemző példaként említhető az (egyébként a pénzügyekről szóló fejezetet záró) alábbi konklúzió: „Középtávon Magyarország képes lehet arra, hogy megfeleljen a (...) kritériumoknak minden különösebb probléma nélkül, feltéve, ha a nemrégiben tervezett rendelkezések bevezetésre kerülnek” (72. oldal). A továbbiak érdekében érdemes egy pillanatra megállnunk a legkritikusabbnak tűnő – és főként politikai vitákban az utóbbi hónapokban általánosságban többször is hivatkozott – életminőség és környezetvédelem kérdéseit taglaló fejezet záró összegezésére. Eszerint: „Magyarországon a jelenlegi trendek és tervek alapján a környezetvédelmi (...) előírások teljes átvétele középtávon megtörténhet. Számos jogszabály esetén azonban a lényegi megfelelés – amihez tartósan nagy beruházásokra és jelentős adminisztratív erőfeszítésre van szükség ... – csak hosszú távon vagy nagyon hosszú távon érhető el.”

Ha röviden summázni akarnánk az Európai Bizottságnak az országjelentéssel kapcsolatos összefoglaló értékelését, azt mondhatnánk, hogy a dokumentum a „csak így tovább, az eddigi irányban, az eddigi (vagy gyorsabb) ütemben” jegyében fogalmaz. A magyarországi átalakulási folyamatok és az európai csatlakozás jövőjét igen bizakodóan ecsetelő iménti összképben egyetlen figyelmeztető és aggódó megjegyzés található, amely mindeddig jórészt elsikkadt mind a politikai megnyilatkozásokból, mind pedig általában az integráció hazai irodalmából, pedig éppen egyediségénél fogva különös figyelmet érdemel. E figyelmeztető megjegyzés az innovációt taglaló fejezetben olvasható azon az összképen belül, miszerint „a csatlakozás fényében ezen a területen jelentősebb probléma nem várható”, s az oktatási rendszer egésze „magas színvonalon áll”, és itt történik utalás a minőség elvének fontosságára (hivatkozva – egyebek között a Római Szerződés 126. és 127. cikkelyére). Egyedül ennek a fejezethez a végén figyelmeztet a dokumentum arra, hogy az eddig már elért vívmányokat veszély fenyegeti. A jóindulatú megközelítés persze itt is kidomborodik: „Az 1990 óta bekövetkezett gazdasági visszaesés és az ebből következő kormányzati befektetés-csökkenés ... ezeknek a vívmányoknak a fenntartását veszélyezteti” – állapítja meg a dokumentum (36–37. oldal)⁸.

Látszólag nincs komoly ok az aggodalomra, hiszen csaknem 50 témakörben megfogalmazott elismerő és pozitív következtetés áll ezzel az

egyetlen komolyabb figyelmeztető megjegyzéssel szemben. Mégsem viaszthatjuk magunkat ilyesfajta statisztikával. Mert ha helytálló az a megállapítás, hogy a csatlakozást követően az Unió kereteiben megvalósuló integráció esélyeket nyit, nem pedig garanciákat ad a felzárkózásra Európa élenjáró országaihoz, akkor a mi számunkra mint a modernizáció útján későbbben érkezők számára a garanciát mindenekelőtt az oktatás, a természet- és társadalomtudományi, valamint a műszaki innovációs kapacitás kifejlesztése, a kreativitás erősítése és az innovációk gyors alkalmazása jelentheti. Számos adat (a ráfordítások abszolút és viszonylagos csökkenésétől a találmányok számának alakulásán át a nemzetközi tudományos rangsorban elfoglalt helyünk változásáig) mutat arra, hogy az Európai Bizottság szelíd kritikáját nagyon is komolyan kell vennünk: a trendek egyértelműen a kívánatossal ellentétes irányba fordulnak és a jövőben még rohamosabb rosszabbodás képét vetítik előre.

De még ha ezt belátjuk is: legkézenfekvőbb dolognak tűnik az idézett aggodó figyelmeztetést arra a szűk körre redukálva interpretálni, ahogy azt az *Agenda 2000* készítői maguk is teszik. Vagyis látszólag nem is olyan súlyos a helyzet, ha egyedül vagy legalábbis első helyen a közép- és felsőoktatási rendszerben kialakult – kétségkívül romboló hatású – bérezés kritikáját vélelmezzük az idézett mondatban. A pedagógus és kutatói bérhelyzet fontosságát nem tagadva ki kell azonban szélesítenünk a képet: fel kell (kellene) ismerni, hogy az ország innovációs kapacitása döntő mértékben nem „a magyar nép istenadta adottsága”, amelyet némi fizetőséggel azonnal és tetszés szerint mozgásba lehetne hozni, hanem az iskolarendszer és a tudományos kutatás intézményesített tradíciója, tehát elsősorú oktatás- és tudománypolitikai kérdés. Következésképpen a különböző, nem kellő alaposággal megvalósított és az innovációs kapacitás szempontjait nem kiemelten kezelő intézményi integrációk, konszolidációk meg egyéb néven futó átalakítások sora (melyek egyébként az *Agenda 2000*-ben foglaltak szerint korántsem az Európai Unió feltételeinek teljesítését szolgálják), a rövid távú és formai szempontok előtérbe nyomulása, sőt kizárólagossá emelkedése miatt komoly veszélyt jelentenek az innovációs kapacitás fennmaradására és kiaknázására. Másként fogalmazva és távolabbra tekintve, a csatlakozási tárgyalások meneténél azt kell mondanunk, hogy az innováció feltételeivel kapcsolatban megfogalmazott EU-aggodalmat az eddigiéknél sokkal komolyabban kell figyelmeztetésként felfognunk. Még annál is komolyabbnak, mint amilyenek az *Agenda 2000* szerzői közvetlenül szánták.

4.

Több kelet-közép-európai országnak nagyjából egyidejű csatlakozása előreláthatóan lényeges változást idéz elő magában abban az integrációs szervezetben, az Európai Unióban is, ahol ezeknek az országoknak a modernizációs lehetőségei ettől kezdve kibontakoznak. Az induló helyzet teljes biztonsággal meghatározható: az újonnan érkezettek abba az országcsoportba fognak tartozni, amelyet a kevésbé fejlettek alkotnak.

Vagyis Portugáliával, Spanyolországgal, Görögországgal kerülünk nagyjából azonos helyzetbe. Várható, hogy már ennek az országcsoportnak a térbeli kiterjedése, számbeli arányának megnövekedése is tagolja majd az Európai Unió szerkezetét. Ez idő szerint az Európai Unión belüli nagytérségi szerveződések főként a gazdasági-kulturális kapcsolatok tradíciói mentén alakultak, és nagyjából az északi (skandináv államok), a középső (Benelux-államok, Németország, újabban Ausztria) és a déli (Franciaország, Olaszország, Görögország) térségek kialakulása felé mutattak és mutatnak (Müncsh 1993; Balogh 1994). E térségi szerveződés mellett, ha nem is mellékes, de másodlagos szerepet játszott a fejlettség szerinti tagolódás (Rokkan 1980; G. Márkus 1994). Ez utóbbi, tehát a fejlettség szerinti tagoltság problémáit élesen jelezték ugyan például az egységes valuta bevezetésével kapcsolatos viták – fel is merült az Unió kétszintű tagolásának lehetősége –, azonban (csakúgy, mint pl. a támogatások rendszere kapcsán kialakult nézeteltérések) távolról sem uralták az Európai Unió intézményrendszerét, a tagállamok egymáshoz való viszonyát, illetve ezek alakulását. A három kelet-közép-európai ország csatlakozása – nem is szólva most a térség többi országáról – a fejlettség szerinti differenciákat nagyobb súllyal hozza felszínre és annak lehetőségét teremti meg, hogy két csoport jön létre az Európai Unión belül: egyrészt az integráció további elmélyítésére (pl. valuta) kész fejlettebb központ, másrészt e központot övező „periférikus gyűrű” révén. Mindazonáltal ez a centrum-periféria képlet, ha létrejön, alapvetően különbözik majd a Wallerstein nevével fémjelzett „hagyományos” centrum-periféria modelltől. Mégpedig főként annál fogva, hogy az Európai Unió egységes intézményrendszere és ennek működési elvei, a normatív feltételek azonossága nem emel átléphetetlen gátakat azoknak az országoknak a centrum felé mozgásában, amelyek nagyobb integrációs kapacitással – mindenekelőtt nagyobb innovációs potenciállal – rendelkeznek. Röviden: a csatlakozó kelet-közép-európai országok előtt egyaránt nyitva áll az az alternatíva, hogy tartósan berendezkedjenek a kiszélesedő periférikus gyűrűn, de az is, hogy elinduljanak befelé, a fejlettebb centrumhoz közeledés útján.

A választás nyilvánvalóan számos tényezőtől függ majd. Bizonyos azonban – és ez alkalommal ennek hangsúlyozása van soron –, hogy a csatlakozást követően ez a második lehetőség nem nyílik meg a kihívás-megfelelés eddig követett módszere és gyakorlata alapján. Ellenkezőleg, a centrum által a kevésbé fejlettek számára megfogalmazott követelményekre várás a legbiztosabb módja a periférián való tartós berendezkedésnek. A centrum felé haladás feltételei között – a műszaki innovációs potenciál növelése mellett – az egyik legfontosabb tényező lehet a centrum-országokban kibontakozó „posztklasszikus modernség” ismerete és folyamatos nyomon követése. Megalapozottan mondhatjuk tehát, hogy ez a tudás szerves része az *Agenda 2000*-ben is sokszor és hangsúlyval emlegetett innovációs készségnek, a kihívásokra adandó válasz képességének.

JEGYZETEK

- ¹ Természetesen ezúttal nem térhetünk ki a keleti (pl. az oroszországi), a kelet-közép-európai és más típusú modernizációs stratégiák (pl. az észak-európai vagy a balkáni) közötti különbségek és hasonlóságok vizsgálatára, sem pedig az iparosítás és a modernizáció közötti összefüggésekre (vö. Gerschenkron 1984; Berend-Ránki 1979; Kulcsár 1986). Mindazonáltal úgy véljük, hogy az új körülmények között minden bizonnyal fontos tanulságokkal szolgálhatna, ha ismételten készülné ilyen típusú összehasonlító elemzés.
- ² Kutatások felsorolhatatlan sokasága hívta – és hívja – fel a figyelmet a különböző csoportok és az egyének (családok) értékrendszereinek, életvitelének és preferenciáinak elmentmondásosságára és az ellentmondás változására. Ez alkalommal e kutatások eredményeinek az Európai Unióhoz kapcsolódás szempontjából kiemelkedő fontosságára hívjuk fel a figyelmet.
- ³ Részletesebb – habár az ittenitől eltérő szempontokat követő – elemzés található a rövidesen megjelenő összefoglaló kötetben (Balogh–Karácsony 1998).
- ⁴ Jellemző példaként: „Minden egyéb nézeteltérés és eltérő álláspont ellenére ... az egzisztenciálfilozófia, a kritikai elmélet és a strukturalizmus egyetért abban, hogy az emberről folytatott tradicionális (absztrakt, szinguláris, férfias) beszéd immár véglegesen túlhaladottá vált” (Kamper–Wulf 1994:7).
- ⁵ A definíciós kísérletek sokfélesége láttán úgy vélhetnénk, hogy legalábbis bizonyos értelemben a médiumok és a tudományos piac által kierőszakolt divatról van szó a beköszönő új korszak bejelentésének szándékában és mikéntjében. Ennek hatása persze tagadhatatlan, és az elemzés egyik fontos szerepe éppen a divat által diktált felszínes névadás és a megalapozott elemzések eredményének elválasztásában áll. Ez utóbbi koncepciók rövid áttekintésére vö. Balogh 1996.
- ⁶ A modernség reflexiók teljesítményei, illetve „reflexív modernség” kérdéséhez lásd Habermas 1984; Beck 1993.
- ⁷ Ebben meghatározó szerepet játszott az a körülmény, hogy már az Európai Gazdasági Közösség sem valamiféle „föderatív szuperállamként működött... hanem sui generis konstrukció volt, melynek nemzetközi szerződésekkal létrehozott intézményei e regulatív politika igényei szerint” alakultak ki és ennek elvei szerint működtek (v. ö. Mény et al. 1996:3–6.).
- ⁸ A továbbiakban ismét kiolvasható a kritika, miszerint az új tartalmi kihívásokkal a magyar oktatási rendszernek szembe kell néznie.

HIVATKOZÁSOK

- Agenda 2000.* 1997. Az Európai Bizottság véleménye Magyarország Európai Unióba történő jelentkezéséről. Budapest
- Balogh I. 1991. Polgárosodás és modernizációs esélyek. In: Kovácsi I. (szerk.): *Rendiség és polgárosodás.* Budapest, 37–50.
- 1994. Az új Európa-modell. *Politikatudományi Szemle*, 1:
- Balogh I.–Karácsony A. 1998. *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig.* Megjelenés alatt.
- Beck, U. 1993. *Die Erfindung des Politischen.* Frankfurt/M.
- Berend T. I.–Ránki Gy. 1979. *Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarok a XIX. századi Európában.* Budapest
- Gerschenkron, A. 1984. *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból.* Budapest
- G. Márkus Gy. 1994. Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa kilátásai. In: *Törésvonalak és értékválasztások.* Budapest, 27–46.
- Habermas, J. 1984. *Philosophische Diskurs der Moderne.* Frankfurt/M.
- Kulcsár K. 1986. *A modernizáció és a magyar társadalom.* Budapest

- Mény, V. – D. Muller – J. L. Quermonne 1996. *Adjusting to Europe*. London: Routledge.
- Münc, R. 1993. *Das Projekt Europa*. Frankfurt/M.
- Rokkan, S. 1980. Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie*, 2.

